मीमांसाकौस्तुभः

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
नई दिल्ली

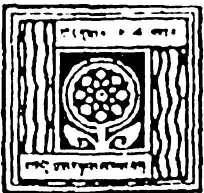

Publisher : Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi
Printer : Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi

This book has been published with the financial aids of Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi under the reprinting scheme of the Sansthan

Publisher
Rashtriya Sanskrit Sansthan
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Dehli-58

Printer
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Publishers and Oriental and Foreign Book-sellers
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
At the North Gate of Gopal Mandir
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No. 1008, Varanasi- 221001 (India)
Phone { Office : (0542) 2333458
Resi. : (0542) 2334032, 2335020
Fax : 0542-2333458
e-mail : cssoffice@sify.com
web-site : www.chowkhambasanskritseries.com

पुरोवाक्

विदन्त्येव विपश्चितो यत्संस्कृतभाषा भारतीयां साहित्यपरम्परां तत्संवलितां प्रज्ञाञ्च सहस्रशो वर्षेभ्यः प्रकाशयन्ती संवर्धयन्ती च राजते। इयं हि भाषा परम्परा प्रज्ञा च प्रतियुगं नवनवमात्मानं प्रस्फुरति समाविष्करोति च। तत्र च वेदाः, शास्त्रीयं वाङ्मयम्, इतिहासः, पुराणानि, काव्यानीत्यनेकरचनाः विकासंगताः। ताश्च परम्परया संरक्षिताश्च। तत्ता आधुनिकशैल्या च संरक्षितुकामं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं मुद्रणं सान्द्रमुद्रिकानिर्माणं, सङ्गणकद्वारा संरक्षणमिति विविधप्रयासैः प्रयतमानं वर्तते। तत्राद्यं स्थानं भजते अध्ययनमध्यापनमिति स्वीयपरिसरेषु यत्र मौखिकपद्धत्या इमाः परम्पराः संरक्ष्यन्ते।

सर्वसाधनसम्पन्नेऽस्मिन्नाधुनिकलोकेऽपि ग्रन्थानां महत्ता न किञ्चिन्न्यूना दृश्यते। तत्र च कारणं सर्वजनसुलभतैव। अतएव संस्थानमपि ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि आत्मानं सततं व्यापारयति। न केवलं स्वयं ग्रन्थान् प्रकाशयति अपि तु ग्रन्थप्रकाशनार्थमनुदानमपि दत्त्वा प्रकाशकान् लेखकांश्च प्रोत्साहयति। लोकप्रियग्रन्थमाला, शास्त्रीयग्रन्थमाला, अप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनमाला इति विविधग्रन्थमालाः संस्थानेन प्रकाश्यन्ते। ते च ग्रन्थाः भृशं विद्वल्लोकेन समादृता आद्रियन्ते च। एतदतिरिच्य संस्कृतभाषाध्ययनार्थमपि स्वाध्यायशैल्या विरचिता दीक्षाग्रन्था अपि संस्थानेन प्रकाशिता लोके चिरं प्रतिष्ठायां प्राप्नुवन् ये च ग्रन्थाः अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षणकेन्द्रेषु आभारतं प्रधानतया पाठ्यन्ते।

एवं प्रकाशितग्रन्थाः अचिरादेव विद्वत्समाजस्य स्वाध्यायरतानां जिज्ञासूनां छात्राणां च कृते सुलभ्या भवन्तीति संस्थानप्रकाशनानां वैशिष्ट्यं प्रयोजनञ्च चरितार्थतां याति। तादृशग्रन्थानां पुनः प्रकाशनायापि संस्थानं कटिबद्धं वर्तते। तत्र क्रमे एष ग्रन्थो विद्वल्लोकेन भृशं समादृतः **मीमांसाकौस्तुभः** इति नामकः मीमांसा शास्त्रीयः संस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनान्तर्गततया प्राकाश्यन्नीयते। एषोऽपि ग्रन्थः सर्वैः यथापूर्वं समाद्रियेत इति विश्वसिमि। अस्मिन् पुनर्मुद्रणकर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्यः सर्वेभ्यः संस्थानस्य अधिकारिभ्यः सम्यङ् मुद्रणार्थं च मुद्रकाय साधुवादान् वितरामि।

–राधावल्लभः त्रिपाठी

MIMAMSA KAUSTUBHA

(An exhaustive commentary of Jaiminisutra)

By

KHANDADEVA

Edited by

M. M. Pt. A. CHINNASWAMI SASTRI

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Dehli-110058

अधिकरणनामानि	पृ०
१० निर्मन्थ्याधिकरणम्	२४१
११ वैश्वदेवाधिकरणम्	२४४
१२ वैश्वानराधिकरणम्	२५४
१३ तत्सिध्यधिकरणम्	२६८
१४ जात्यधिकरणम्	२७९
१५ सारूप्याधिकरणम्	२८१
१६ प्रशंसाधिकरणम्	२८३
१७ भूमाधिकरणम्	२८५
१८ लिङ्गसमवायाधिकरणम्	२९२
१९ वाक्यशेषाधिकरणम्	२९३
२० सामर्थ्याधिकरणम्	२९८

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

१ प्रतिपदाधिकरणम्	१
२ भावार्थाधिकरणम्	५
३ अपूर्वाधिकरणम्	४५
४ तानिद्वैधाधिकरणम्	६३
५ सम्मार्गाधिकरणम्	७१
६ स्तुतशस्त्राधिकरणम्	८६
७ विधिमन्त्राधिकरणम्	१०१
८ मन्त्रलक्षणाधिकरणम्	१०७
९ ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम्	१०९
१० ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम्	११०
११ ऋग्लक्षणाधिकरणम्	११२
१२ सामलक्षणाधिकरणम्	११३
१३ यजुर्लक्षणाधिकरणम्	११४
१४ निगदाधिकरणम्	११५
१५ एकवाक्यताधिकरणम्	१२०
१६ वाक्यभेदाधिकरणम्	१२३
१७ अनुषङ्गाधिकरणम्	१२९
१८ व्यवायाधिकरणम्	१३५

धीनां शेषाः, न तु स्वतन्त्रफलविधयः, पूर्णाहुत्यादीनां तदुत्तरीत्यैव फलानपेक्षत्वात् । सर्वकामावाप्तिवचनं च सर्वकामजनककर्माधिकारसम्पादनाद्गौणम् । पूर्णाहुत्यादौ कृत एव हि तत्तदुत्तरकर्माधिकारः । यद्यपि चैवं सर्वशब्दानुरोधात्सुरकन्यागमनादिजनककर्माधिकारः कथमप्यसम्भवी, तथापि सर्वमोदनं भुञ्जत इतिवत्सर्वत्वमाधिकारिकं सम्भवमात्रापेक्षमित्यर्थः ॥ १६ ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्स्यात ॥ १–२–१७ ॥

यद्यपि च पूर्णाहुत्यादेस्सर्वफलसाधनत्वं स्यात्, तथापि नान्यानर्थक्यम्, कर्मतारतम्येन फलतारतम्योपपत्तेः । अवश्यं चान्यत्राप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिष्वेकफलकेषु कर्मस्वल्पेनैव महतः फलस्याप्तौ महति कर्मणि समानपरिमाणत्वेऽपि निस्सारशमीमयत्वादिनैव तदाप्तौ समाराहिरण्मयस्रुक्करणे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्फलतारतम्यं कल्प्यम् । दृष्टं च लोकेऽपि वृष्ट्यादितारतम्येन फलतारतम्यम् । "ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः" इति स्मरणं, "यदग्निहोत्रं जुहोत्यथ गृहमेधिनमाप्नोत्येकया रात्र्या, अथ दशसंवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ दर्शपूर्णमासयाजिन आप्नोति", इत्याद्यर्थवादाश्चामुमेवार्थं गमयन्ति ॥ १७ ॥

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १-३-१८ ॥

शुद्धपृथिवीचयननिषेधो "हिरण्यं निधाय चेतव्य" मित्यस्य विधेर्नहिनिन्दान्यायेन स्तुत्यर्थो नित्यानुवादो वाङ्मनसयोरिव । तदुपपादकत्वेन चेतरावपि प्रतिषेधौ नित्यानुवादौ । यथा